

تکلیف اشعار ناصر خسرو

با انضمام پنج پیوست

تألیف

محمدی محقق

استاد دانشگاه تهران

انتشارات دانشگاه تهران

شماره ۹۸۷

شماره مسلسل ۵۴۶۴

محقق: مهدی، ۱۳۰۸ -		
تحلیل اشعار ناصر خسرو بانضمام پنج پیوست / تالیف مهدی محقق. [وبراست ۳] -		
تهران: دانشگاه تهران، مؤسسه انتشارات و چاپ، ۱۳۶۳.		
دوازدهم، ۴۰۹ - (انتشارات دانشگاه تهران: شماره ۹۸۷)		
ISBN 964-03-3585-1	چاپ هفتم: ۱۳۸۵	۲۸۰۰۰ ریال
فهرستوبسی براساس اطلاعات فیبا.		
پشت جلد لاتینی شده: M. Mohaghegh. Tahlit - I - Ash'ar - I -		
Nasir-i- Khusrow With appendices.		
کتابنامه، ص. [۳۹۹] - ۴۰۹.		
۱. ناصر خسرو، ۴۸۱-۳۹۴ ق. دیوان - نقد و تفسیر. ۲. شعر فارسی - قرن ۵ ق. - -		
تاریخ و نقد. ۳. ناصر خسرو، ۴۸۱-۳۹۴ ق. دیوان، شرح دانشگاه تهران، مؤسسه انتشارات و چاپ.		
۱۳۸۵	۸۱۴/۲۲	PIR ۴۷۶۵ / م ۳
۶۶۴-۲۳۱		کتابخانه ملی ایران

شابک ۹۶۴-۰۳-۳۵۸۵-۱ ISBN 964-03-3585-1

عنوان: تحلیل اشعار ناصر خسرو

تألیف: دکتر مهدی محقق

ناشر: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران

شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

تاریخ انتشار: ۱۳۸۶ (چاپ هفتم)

چاپ و صحافی: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران

مسئولیت صحت مطالب کتاب با مؤلف است.

«کلیه حقوق برای دانشگاه تهران محفوظ است»

بها: ۲۸۰۰۰ ریال

پست الکترونیک: Press@ut.ac.ir - آدرس سایت: Press.ut.ac.ir

فهرست مطالب

پنج	پیشگفتار چاپ چهارم
هفت	پیشگفتار چاپ سوم
نه	پیشگفتار چاپ دوم
دوازده	پیشگفتار چاپ اول
۱	اقتباس از آیات قران (فصل اول)
۲۹	مضامین احادیث و امثال و اشعار عرب (فصل دوم)
۱۱۹	لغات دیوان (فصل سوم)
۲۸۳	امثال و حکم و تشبیهات و کنایات (فصل چهارم)
۳۱۷	سخنی چند دربارهٔ ناصر خسرو (پیوست ۱)
۳۳۲	مسألهٔ علوی بودن ناصر خسرو (پیوست ۲)
۳۴۰	توضیح بیتی از ناصر خسرو (پیوست ۳)
۳۵۱	چهرهٔ دینی و مذهبی ناصر خسرو در دیوان (پیوست ۴)
۳۷۸	مطالعی مربوط به سبک ناصر خسرو (پیوست ۵)
۳۹۹	مشخصات مأخذ و مدارک

پیشگفتار چاپ چهارم

چاپ سوم این کتاب در مدتی بسیار کوتاه نایاب شد با آنکه در طی جریان این چاپ دانشگاهها و مدارس آموزش عالی تعطیل بود و این نشانه آنست که نه تنها دانشجویان از این کتاب به عنوان کتاب کمک درسی استفاده می کنند بلکه قاطبه کتابخوانان و اهل علم و دوستان ادب که شیفته اشعار ناصر خسرو هستند از این کتاب برای فهم دیوان او یاری می گیرند . راقم سطور امیدوار بود مطالب این کتاب را بایادداشتی که در طی یک ربع قرن در باره ناصر خسرو و حل معضلات دیوان او فراهم آورده بود بعنوان تعلیقات برای چاپ تازه دیوان (تصحیح مجتبی مینوی و مهدی محقق ، تهران ۱۳۵۲) منتشر سازد ولی عوائق حدثان و مصادمات دهر خوان میان او و آرزویش حائل گشت که گفته اند :

فرشته ایست برین بام لاجورد اندود که پیش آرزوی سائلان کشد دیوار
متأسفانه در این چند سال اخیر کار تازه ای بر روی آثار ناصر خسرو خاصه دیوان او صورت نپذیرفته بلکه بانایاب شدن چاپ دانشگاه که از روی اقدم نسخ فراهم آمده واضح چاپهاست ناشران نا آشنا و سود جو چاپ سابق آن را مکرر اندر مکرر بصورت افست تجدید کردند . چاپ سابق نه تنها محشو از اغلاط فاحش و افتادگی های فراوان است بلکه اشعار مبتدلی که بوسیله ناسخان و کاتبان به دیوان افزوده شده در آن

چاپ بیستم می‌خورد. آن اشعار الحاقی نه تنها چهره واقعی ناصر خسرو را آلوده و مکتدر می‌سازد بلکه مطالبی کفرآمیز و حتی اعتراض به ذات مقدس باری تعالی^۱ در آنها دیده می‌شود. بر اولیای فرهنگ و ادب کشور است که اکنون که در این برهه از زمان که بحالی برای شاعران مدّاح و متملق و به تعبیر ناصر خسرو «شعر فروشان» در صحنه ادب فارسی نیست به شاعران متعهد و مسؤول و آزاده توجه و عنایت بیشتری معطوف دارند و وسائل نشر افکار اخلاقی و انسانی آنان را برای دانشجویان فراهم سازند و مسلماً باین معیار ناصر خسرو در صنف اول آن شاعران قرار می‌گیرد و نیز موقع آن رسیده که آثار مهم ناصر خسرو که به کوشش هانری کربن فرانسوی و بلال الرحمن هندی و یحیی الخشاب مصری و ایوانف روسی تصحیح و چاپ شده و همچنین آثار دانشمندان دیگر در مراکز علمی ایران بوسیله دانشمندان ایرانی مورد تجدید نظر و بررسی تازه قرار گیرد و نخبه و برگزیده افکار آنان به نسل جوان عرضه شود و قصور در این امر موجب می‌شود که ما حتی در شناخت ادب و فلسفه و فرهنگ خود بازمی‌بیدگران وابسته گردیم که مباد.

در پایان از توجه دانشمندان و فضلا و دانشجویان و ادب دوستان به این کتاب سپاسگزار است و امیدوار است که خداوند توفیق و آرامش خاطری برای نویسنده آن بوجود آورد تا بتواند شرح تفصیلی دیوان ناصر خسرو را که از آرزوهای دیرینه او بوده است با تمام رساند و با این عمل پاره‌ای از دین خود را به فرهنگ و ادب این سرزمین ادا کند بِلُطْفِهِ التَّامُّ وَ كَرَمِهِ الْعَامُّ.

پیشگفتار چاپ سوم

چاپ دوم کتاب حاضر مدتی است نایاب شده و دانشجویان و طلاب علم همچنان از تجدید چاپ آن استفساری کنند این بدان علت است که اولاً فصل اول و دوم کتاب یعنی قسمت تاثیر قرآن و حدیث در اشعار ناصر خسرو و جزو کتابهای درسی در دروسهای «تایر قرآن و حدیث در ادبیات فارسی» در گروه زبان و ادبیات فارسی و «تایر فرهنگ اسلامی در ادبیات فارسی» در گروه ادبیات تطبیقی شده است و ثانیاً توجه روز افزون به ادبیات قرآنی و اقبال دانشجویان به منابع فرهنگ اسلامی خاصه به کینیتی که در قالب زبان شیرین فارسی در آمده باشد بیش از پیش مورد توجه طالبان علم قرار گرفته است. در هر حال مایه خرسندی است که این کتاب برای سومین بار منتشر و در دسترس جویندگان علم و شیفتگان ادبیات فارسی قرار می گیرد.

چنانکه در مقدمه چاپ دوم اشاره شده است چاپ انتقادی دیوان ناصر خسرو که در سال ۱۳۴۸ با همکاری استاد فقید مرحوم مجتبی مینوی آغاز شده بود در سال ۱۳۵۲ با تمام رسید و همزمان با مراسم کنگره جهانی ناصر خسرو در مشهد در اختیار اهل علم قرار گرفت. چاپ تازه دیوان ناصر خسرو و خطابه های ایراد شده در کنگره جهانی ناصر خسرو در سال ۱۳۵۵ بوسیله دانشگاه مشهد چاپ شد و همچنین کتاب ناصر خسرو و اسماعیلیان تألیف برتلس که ترجمه آن بوسیله بنیاد فرهنگ ایران در سال ۱۳۴۶ منتشر گردید زمینه تحقیقات ناصر خسرو شناسی را بیش از پیش گسترده تر ساخت ولی با تاسف فراوان چراغ عمر مینوی در دی ماه ۱۳۵۵ خاموش شد و راقم سطور از همکاری پرکار و پرتوان مرحوم گردید و بالطبع بار تهیه مواد تعلیقات دیوان که مجلد دوم کتاب را تشکیل

می‌دهد خود به تنهایی باید بردوش بکشد و این خود در زمانی دراز میسر خواهد گشت ناچار چاپ اول دیوان که نایاب شده بود در سال ۱۳۵۷ در قطع کوچک‌تری تجدید طبع گردید و چون مواد تعلیقات حاضر نبود این کتاب هم بهمان شکل سابق چاپ شد. امید است که تا تمام شدن نسخ این چاپ مواد تعلیقات آماده گردد و مطالب این کتاب چنانکه وعده داد شده بود در میان آنها گنجانیده شود و جلد دوم کتاب به اهل فضل عرضه گردد.

در پایان باز هم از خوانندگان محترم خواستار است که اگر در طی خواندن این کتاب و همچنین دیوان ناصر خسرو به مطالب و نکاتی تازه برخورد می‌کنند و یا به حل اشکال و اشتباهی دست می‌یابند نگارنده را از آن آگاه سازند تا در تعلیقات و توضیحات دیوان بنام خود آنان چاپ شود.

توجه و اقبال اهل فضل خاصه دانشجویان ادب دوست باین کتاب موجب سپاسگزاری نگارنده است خداوند همه آنان را نعمت توفیق ارزانی داراد بمنه و کرمه.

تهران، شهریور ۱۳۵۹

مهدی محقق

پیشگفتار چاپ دوم

در سال ۱۳۴۴ چاپ اول این کتاب پایان پذیرفت و در طی سه سالی که نویسنده آن برای تدریس بدانشگاه مک گیل کانادا دعوت شده بود نسخه‌های آن بمصرف رسید. آنانکه بخواندن اشعار ناصر خسرو و شائق بودند و دیوان او را در دست داشتند و از این کتاب بعنوان راهنما و کلید استفاده می کردند همه خواستار این گردیدند که جلد دوم این کتاب که مربوط به مطالب مذهبی و فلسفی و تاریخی و اجتماعی در دیوان ناصر خسرو است چاپ شود و از جهتی دیگر بسیاری از دانشجویان و علاقه‌مندان بشعر و ادب فارسی از دانشگاه و از نویسنده خواستند که این کتاب که نسخ آن نایاب شده است تجدید چاپ گردد.

نگارنده در طی مدتی که این کتاب در دسترس قرار گرفته بود مطالب فراوانی بدست آورد و به نکات مهمی برخورد که آنچه را که در کتاب آمده روشن‌تر می ساخت و یا آن را اصلاح می کرد و نیز ارباب علم و اصحاب کمال بر بنده منت نهادند و بعضی از مطالب فوت شده و یا مطالبی را که در کتاب اشتباه و غلط آورده شده بود در طی مقالات خود و یا بطور شفاهی و کتبی باطلاع نویسنده رساندند تا در چاپ دوم اصلاح گردد. ولی دو عامل موجب شد که نویسنده هم از درج اصلاحات و افزودن اضافات در این کتاب و هم از چاپ جلد دوم آن منصرف گردد. عامل اول عبارت بود از اینکه آقای دکتر یحیی مهدوی به بنده پیشنهاد کردند که حال که این کتاب بر اساس قدیم‌ترین نسخه خطی قرار داده شده بهتر است که نخست نسخه‌ای بر اساس نسخ خطی موجود و همچنین نسخه چاپی تصحیح شود و سپس مطالبی که مربوط به مآخذ آیات و احادیث و امثال و لغات

و همچنین آنچه که مربوط به مطالب مذهبی و فلسفی و تاریخی و اجتماعی است بصورت حواشی و تعایقات بآن ضمیمه گردد. نویسنده اشارت ایشان را غنیمت شمرده و موضوع را با استاد مجتبی مینوی در میان گذاشت ایشان نیز این پیشنهاد را استقبال کردند و قرار بر این شد که مشترکاً همت بر این امر مهم گمارده شود. در تیر ماه ۱۳۴۸ تصحیح دیوان را بر اساس نسخه چلبی عبدالله که در سال ۷۳۶ نوشته شده با تطبیق آن با نسخه مجلس شورای مانی و همچنین نسخه چاپی که از روی نسخی متعدد گردآوری گردیده شروع کردیم و نیز در مورد قصائدی که بصورت متفرق و یا منتخب در برخی از کتابها دیده می شود بآن کتابها مراجعه و نسخه را مقابله کردیم مانند منتخب دواوین سته که حاوی قصائد بسیاری از ناصر خسرو است و جامع الحکمتین ناصر خسرو و مونس الاحرار جامی که هر یک چند قصیده ای از ناصر خسرو را در بردارد. اکنون نیمی از این کار انجام یافته و امید است تا سال دیگر پایان پذیرد. عامل دوم اینکه استاد سید حسین نصر از نویسنده خواستند که کتابی در شرح احوال و آثار و افکار ناصر خسرو و بنویسم و در آن افکار فلسفی و عقائد کلامی او را با تشریح و توضیح فلسفه و کلام در زمان او روشن سازم در این مورد نویسنده ناچار گردید که یادداشتهای متفرقی را که در طی چهارده سال گذشته بدست آورده بود منظم سازد و نیز بسیاری از متون فلسفی و کلامی و تاریخی که برای فهم آثار ناصر خسرو مفید است از نظر بگذراند تا اینکه بتواند کتابی در باره ناصر خسرو و نظیر کتابی که در باره رازی^۱ نوشته است بنویسد. نگارنده امید می دارد که این کتاب پیش از دیوان و یا مقارن آن در دسترس اهل علم و ادب معرفت قرار گیرد.

این بود آنچه که نویسنده بدان مصمم بود ولی کثرت در خواست این کتاب از داخل و خارج موجب گردید که دانشگاه امر با اقدام چاپ آن بصورت افست نماید و فرصتی برای افزودن مطالبی که فراهم شده و مواردی که بوسیله خود و دیگران

۱ - مقصود کتاب « فیلسوف ری محمد بن زکریای رازی » است که بوسیله انجمن

آثار ملی ایران چاپ شده و در پائیز سال جاری منتشر گشته است.

اصلاح گردیده پیش نیامد و فقط نویسنده مجال آن را یافت که سه پیوست بآن اضافه کند تا آنکه تا اندازه‌ای این کبود جبران گشته باشد.

از خوانندگان ارجمند خواستار است که اگر در طی مطالعات و تحقیقات خود به مطالب تازه‌ای دربارهٔ ناصر خسرو می‌رسند و نیز اشتباهات و اغلاطی را که در کتابهای که درباره ناصر خسرو نوشته شده یافته‌اند و می‌یابند و همچنین اگر نظر اصلاحی و اضافی در مورد کتاب حاضر دارند با اطلاع نگارنده برسانند تا در آینده در جای خود بنام خود آنان چاپ شود.

در پایان لازم است با اطلاع خوانندگان ارجمند برسد که در کنفرانسی که از نمایندگان افغانستان و ایران و پاکستان و شوروی و هند دربارهٔ سهم مردم آسیای مرکزی در توسعهٔ علوم در اسلام آباد پاکستان ۳۰-۲۳ سپتامبر ۱۹۷۰ بوسیلهٔ یونسکو تشکیل شده بود بنا به پیشنهاد نگارنده با توافق آراء تصویب گردید که به یونسکو پیشنهاد شود که در سال ۱۹۷۴ که مصادف با یکهزارمین سال تولد ناصر خسرو است مجلس بزرگداشتی در سطح بین‌المللی برای او ترتیب داده شود و دانشمندانی که دربارهٔ ناصر خسرو کار کرده‌اند خطابه‌هایی ایراد نمایند و مجموعه آن خطابه‌ها بوسیلهٔ یونسکو چاپ و منتشر گردد.

تهران، آبان ۱۳۴۹

مهدی محقق

پیشگفتار

حکیم ابومعین ناصر بن خسرو قبادیانی یمگانی در سال ۳۹۴ هجری در قبادیان از نواحی بلخ متولد شد و در سال ۴۸۱ در یمگان بدخشان درگذشت. او از کودکی به کسب علوم زمان خود اشتغال ورزید و در جوانی بدرگاه سلاطین و امرا راه یافت و مانند اقران خود از مال و مکنت دنیا برخوردار گشت سپس در سن چهل و دو سالگی بجهت خوایی که دید دیگرگون شد و بعزم زیارت خانه خدا ترك یار و دیار و مشاغل و مناصب گمت و هفت سال از عمر خود را یعنی از سال ۴۳۷ تا سال ۴۴۴ در این سفر سپری ساخت. سیر در آفاق و انفس، و مشاهده عجائب و غرائب بلاد، و دیدن عادات و رسوم و آداب و سنن مردمان مختلف، و ملاقات دانشمندان و فضلا، و مناظره اهل ادیان و مذاهب بیش از پیش جانب روحی او را راسخ و استوار ساخت و از همه مهمتر آن که در قاهره بادعاه و مبلغان مذهب فاطمی آشنا گشت و نفوذ سخن آنان خاصه داعی مستقیم او المؤید فی الدین داعی الدعاه شیرازی و آمادگی روحی او موجب گرویدن او بسوی آن مذهب گردید و چون در ادب فارسی و عربی توانا و بر علوم عقلی و نقلی زمان خود مسلط بود از طرف المستنصر بالله هشتمین خلیفه فاطمی مصر مأمور تبلیغ ناحیه خراسان گشت و به لقب روحانی «حجت جزیره خراسان» ملقب گردید و در بازگشت خود به ایران با بیان و کلام نیرومند خود مبارزه ریشه دار و عمیق خود را علیه خلفا و سلاطین و امرا و حکام آغاز کرد و بدنبال آن فقها و محدثین و شعرا و متکلمین را که از خلافت بغداد حمایت می کردند بیاد نکوهش گرفت و برای ایمن بودن از آسیب و گزند آنان بدره یمگان واقع در بدخشان که حکومتی مستقل خارج از حوزه سلاجقه داشت پناهنده شد و در

همانجا دیده از این جهان فرو بست .

از ناصر خسرو آثار فراوانی بجا مانده که مهم تر از همه دیوان اشعار اوست که مشتمل بر بند و اندرز و سخنان حکیمانه و مفاهیم دینی و فلسفی و مطالب تاریخی و اجتماعی است این دیوان در طی سالهای ۱۳۰۴ و ۱۳۰۷ در تهران بطبع رسیده و سپس از روی آن چند بار دیگر هم چاپ شده است .

از آنجا که دیوان ناصر خسرو از جهت لفظی و معنوی دارای ارج و اهمیت فراوان است راقم این سطور به تشویق دو استاد بزرگوار آقای دکتر غلامحسین صدیقی و آقای دکتر محمد معین درصدد برآمد که به تحلیل آن پردازد و پس از تفحص و تصفح در کتابهایی که نام آنها در پایان این کتاب آمده یادداشتهایی در این باره فراهم کرد که قسمتی از آن در چهار فصل این کتاب بنظر اهل فضل می رسد و امیدوار است که فرصتی نصیب او شود تا بقیه آنها را که مربوط به مطالب مذهبی و فلسفی و تاریخی و اجتماعی در اشعار اوست در مجلدی دیگر به طبع رساند .

شماره هائی که در این کتاب پس از ابیات آمده مربوط به صفحات دیوان ناصر خسرو چاپی است ولی ابیاتی که صحت آن مورد شک بوده بر اساس قدیم ترین نسخه خطی دیوان که در سال ۷۳۶ نوشته شده اصلاح گردیده و اگر بیتی در خطی وجود داشته که در چاپی نبوده کلمه « اضافات » کنار شماره صفحه گذاشته شده . نسخه فوق متعلق به کتابخانه چلبی عبدالله ترکیه است و میکروفیلم آن که بوسیله استاد مینوی تهیه شده بشماره ۵۰۹ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران موجود است .

در پایان بر خود لازم می داند که از استادان ارجمند آقای دکتر ذبیح الله صفا و آقای دکتر حسن مینوچهر که پیشنهاد چاپ این کتاب را بدانشگاه کردند صمیمانه تشکر کند . نگارنده مدعی نیست که در فصول چهارگانه کتاب استقصای کامل و استقراء نام

۱- و نیز از اولیای محترم چاپخانه دانشگاه که تسریع چاپ این کتاب را تاکید فرمودند مخصوصاً از حروفچین محترم آقای نادر شیبانی که نهایت دقت را در تنظیم این کتاب مبذول داشته است بسیار سپاسگزار است .

کرده است همچنانکه بمصداق: «لَا يَخْلُو لِنَسَانٍ مِّنْ نِّسْيَانٍ وَقَلَمٍ مِّنْ طُغْيَانٍ»
خود را از سهو و اشتباه برکنار نمی‌داند ولی امید می‌دارد که اهل فضل و ارباب کمال با عین
رضا و عنایت در آن بنگرند و از عیوب آن چشم ببوشند.

وَعَيْنُ الرِّضَا عَنْ كُلِّ عَيْبٍ كَلِيمَةٌ
وَاللَّكِينُ عَيْنَ السَّخَطِ تُبْدِي الْمَسَاوِيَا

تهران ، ۱۴ مرداد ماه ۱۳۴۴

مهدی محقق

www.ketab.ir